

Het tobben voorbij

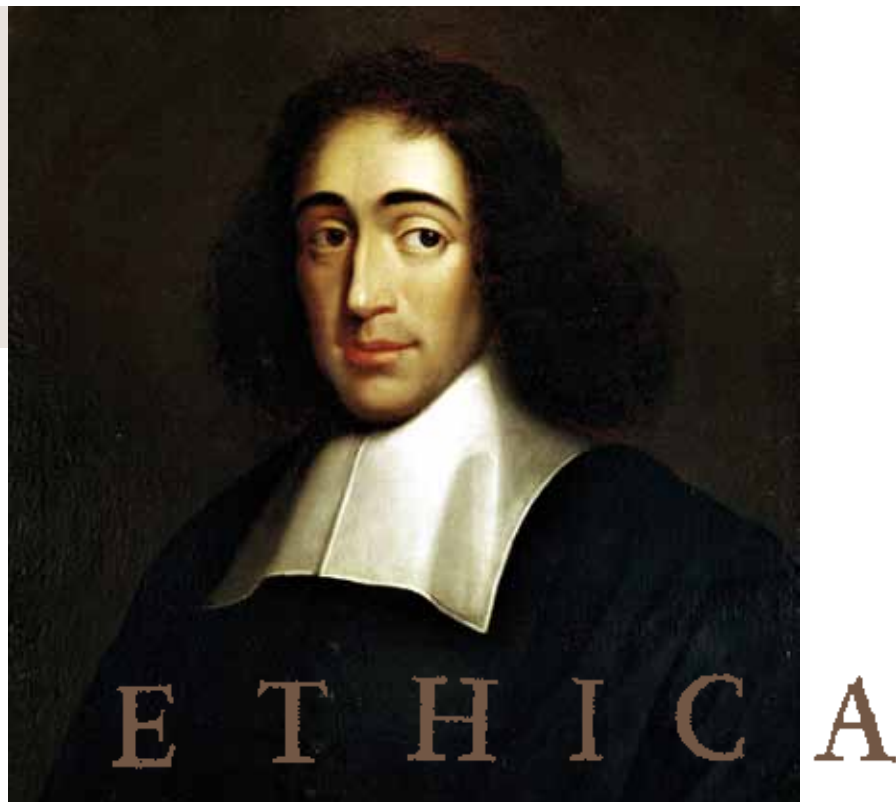
Het verplichte voorbeeld 'Spinoza over de invloed van God op het dagelijks leven' zorgt bij veel geschiedenisdocenten voor hoofdpijn. Hoe krijg je dit lastige onderwerp in de hoofden van zeventienjarigen? De omschrijving van de stof in het examenkatern helpt daarbij niet. Volgens hoogleraar filosofie Wiep van Bunge wemelt die van de absurditeiten.

Kleio gaat wat dieper in op de Verplichte Historische Voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Spinoza over de invloed van God op het dagelijks leven*.

Toevallig heb ik de laatste maanden veel gelezen over de nadagen van de Nederlandse Republiek, en daarbij moest ik voortdurend denken aan de opmerking die E.H. Kossmann eens maakte op een congres over de revolutionaire jaren tachtig van de achttiende eeuw: 'Het blijft tobben met de Patriotten.' Niet alleen faalden zij jammerlijk als revolutionairen, tot op de dag van vandaag worstelen historici met de duiding van hun optreden, dat lang werd overschaduwd door hun 'collaboratie' met de Franse bezetter die in 1795 de Bataafse Republiek installeerde. Hoewel de Frans-Bataafse periode zich de afgelopen jaren in een groeiende belangstelling heeft mogen verheugen, zijn de specialisten het erover eens dat de laat achttiende-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden noch de satellietstaat van Frankrijk die ervoor in de plaats kwam filosofen van allure voortbracht die ook buiten onze grenzen serieus werden genomen. Van der Marck was nu eenmaal geen Grotius, Hemsterhuis geen Spinoza.

Tobbers

Je kunt je echter afvragen of het niet wezenlijk onhistorisch en vooral oubollig is periodes af te rekenen op de 'Grote Denkers' die zij hebben voortgebracht. Bovendien hebben latere specialisten van de Nederlandse verlichting erop gewezen dat de zeventiende eeuw nu eenmaal een uitzonderlijke periode van bloei was en dat het niet aangaat de 'zilveren' achttiende eeuw steeds maar weer te vergelijken met de Gouden Eeuw, ook al deden Nederlandse achttiende-eeuwers niet anders, bijvoorbeeld in hun analyse van het verval van de Republiek. Veel Nederlandse achttiende-eeuwers werden zélf grote tobbers zodra zij over hun land schreven, en kennelijk werkt dat tobben aanstekelijk.

Maar toen de redactie van *Kleio* mij het vwo Examenkatern Geschiedenis van de methode *Sprekend Verleden* (als voorbeeld van een uitwerking van de examenstof – red.) voorlegde met het verzoek nadere uitleg te geven bij wat daarin over Spinoza werd beweerd, maakte getob in één klap plaats voor verbijstering. Wat blijkt het geval? Zoals bekend behoort de vraag 'Welke ideeën ontstonden tijdens de verlichting over de ideale samenleving' tot de historische contexten. Binnen die context voor vwo is een van de verplichte voorbeelden die in de klas nader moeten worden uitgewerkt getiteld 'Spinoza over de invloed van God op het dagelijks leven'. Dat Spinoza in de context van de verlichting in één adem wordt genoemd met Locke, Voltaire, Rousseau en Kant, is nog niet zo raar. Jonathan Israel, die in het vwo Examenkatern van *Sprekend Verleden* onder het kopje 'Visies' uitgebreid aan het woord wordt gelaten, heeft vanaf 2001 in een reeks van vuistdikke monografieën betoogd dat Spinoza een sleutelfiguur was in de Europese verlichting en blijkbaar is zijn visie nu geland in het middelbaar onderwijs. ►

Wiep van Bunge is hoogleraar filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Portret van Baruch de Spinoza uit 1665 door een onbekende schilder. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, Duitsland.

Interieur van de Portugese synagoge in Amsterdam door Emanuel de Witte, ca. 1680. Rijksmuseum, Amsterdam.

Je vraagt je wel af of er in de klas ook stil wordt gestaan bij de verhitte debatten die Israels ideeën over de *Radical Enlightenment* hebben uitgelokt – begin van dit jaar verschenen vrijwel gelijktijdig nog twee bundels over de radicale verlichting, met bijdragen van tientallen experts: *The Dutch Legacy* van Brill en *Reassessing the Radical Enlightenment* van Routledge – en of het onderwijs ruimte biedt voor een nadere analyse van Israels zeer radicale breuk met wat lang de communis opinio onder verlichtingsexperts was. Lang overheerste de aarzelang nog over één Europese verlichting te spreken en lag de nadruk juist niet bij de filosofen van de *Siècle des Lumières*, de *Scottish Enlightenment* of die *Aufklärung*, maar bij – inderdaad – ‘het dagelijks leven’ en de sociale cultuur die hoorden bij het achttiende-eeuwse culturele offensief dat de verlichting werd genoemd, en dat pas in het laatste kwart van die eeuw een politieke dimensie kreeg, na de Amerikaanse Revolutie van 1776, waar Israels volgende boek over zal gaan.

Verbijstering

Nee, wat mij verbijstert is niet dat Spinoza zo prominent figureert in de eindexamenstof, wanneer de verlichting ter sprake komt. Zeker in de Republiek van de tweede helft van de zeventiende eeuw was Spinoza inderdaad de woordvoerder van een beslist radicale onderstroom in de Nederlandse cultuur. In welk opzicht Spinoza nu zo radicaal was en hoe diep zijn impact was valt nog te bezien – in de Patriottentijd speelt hij nauwelijks een rol – maar de oude voorstelling als zou Spinoza in de achttiende eeuw ‘ein toter Hund’ (Lessing) zijn geweest, lijkt nu wel definitief van tafel.

Wat mij verbijstert, is om te beginnen de tekst op pagina 150 van het Examenkatern: ‘God staat volgens Spinoza niet buiten de schepping. Alles wat bestaat, is een verschijning van God. Hij heeft de natuur vanuit zijn vrije wilsbesluit geschapen. Hij had ook niets of iets anders kunnen doen.’ Waarna onder het kopje ‘Visies’ de Utrechtse arts Lambertus van Velthuysen aan het woord komt, die in 1651

geschreven zou hebben dat Spinoza’s God nu net *geen* wil zou hebben: ‘Spinoza geeft zich blind over aan het noodlot. De God die Spinoza schetst heeft geen goddelijke wil.’ Pardon? Eerst iets over die tekst van Van Velthuysen. Spinoza was in 1651 negentien jaar oud en nog gewoon lid van de Portugese gemeente van Amsterdam. Hij werd pas vijf jaar later verbannen uit de Joodse gemeenschap, en de brief waarnaar hier verwezen wordt stamt in werkelijkheid uit 1671. Het is misschien wat flauw te vallen over wat mogelijk niet meer dan een typefout is, maar hier is meer aan de hand. De tekst die aan Van Velthuysen wordt toegeschreven, is een parafrase van een brief die hij schreef aan de Rotterdamse chirurgijn Jacob Ostens, die met Spinoza bevriend was. Voor de liefhebbers: we hebben het over Brief 42 uit Spinoza’s *Briefwisseling*. Kennelijk hebben de auteurs van het Examenkatern die brief wel gezien, maar wie die brief ook gelezen heeft, kan Spinoza onmogelijk het standpunt toeschrijven dat God de wereld ook *niet* had kunnen scheppen. Wie zoiets uit zijn pen krijgt, bewijst niet het geringste benul te hebben van waar het Spinoza om ging. Van Velthuysen zag dat wél, wat te meer indrukwekkend is, gelet op het moment waarop hij zijn brief schreef: enkele maanden na de publicatie van Spinoza’s *Tractatus theologico-politicus* (1670) en enkele jaren vóór het verschijnen van de *Ethica* (1677). Pas in de *Ethica* zou Spinoza zijn metafysica prijsgeven; in de *Tractatus theologico-politicus* werd die nog vooral *verondersteld*. Spinoza zou overigens verontwaardigd reageren op Van Velthuysens kritiek, die erop neerkwam dat hij een heimelijke atheïst zou zijn, maar uit latere brieven blijkt dat Spinoza en Van Velthuysen nader tot elkaar kwamen en elkaar zouden leren te waarderen.

Immanente oorzaak

Waarom had Van Velthuysen gelijk toen hij op grond van de *Tractatus theologico-politicus* vermoedde dat Spinoza’s God *geen* wil had? En dus *niet* ‘vanuit zijn vrije wilsbesluit’ de wereld heeft geschapen. Omdat Spinoza’s God net zo noodzakelijk ‘werkt’ als

‘bestaat’ en omdat Spinoza het van antropomorfisme vindt getuigen God wél een wil toe te schrijven. Lees *Ethica* I. Eerst bewijst Spinoza dat God moet bestaan (stelling 11). God heeft namelijk een zodanig *wezen* dat hij niet *niet* kan bestaan (stelling 7). Spinoza onderschrijft met andere woorden het oude, zogenaamde ontologische bewijs voor het bestaan van God, dat eerder al door Descartes nieuw leven was ingeblazen. *So far so good*.

Maar Spinoza blijkt al spoedig onder God iets heel anders te verstaan dan Descartes: God is niet de transcendente oorzaak van de wereld, maar de immanente (stelling 18). In gewonemensentaal: God staat niet buiten de wereld, maar de wereld, of ‘de natuur’, bestaat *in* God. Want God wordt door Spinoza geïdentificeerd met de enige *substantie* die kan bestaan. Er kan maar één ‘ding’ bestaan dat alleen zichzelf nodig heeft om er te zijn (stelling 14), en die ene substantie heeft precies de eigenschappen die theologen door de eeuwen heen aan God hadden toegekend. Alleen die ene God-substantie is volmaakt, almachtig, oneindig en ondeelbaar. En die *causa sui*, die ‘oorzaak van zichzelf’, is zelf weer de oorzaak van alles wat in de wereld gebeurt: ‘Alles wat is, is in God, en niets kan zonder God bestaan of worden gedacht’ (stelling 15).

Naturende natuur

Dikwijls wordt hier verwezen naar *Ethica* IV, waar we stuiten op de uitdrukking *Deus seu/sive natura* (‘God ofwel de natuur’), maar Spinoza’s God valt niet samen met de natuur. Om de verhouding God-Natuur nader te duiden gebruikt Spinoza al in *Ethica* I het scholastieke onderscheid tussen *natura naturans* en *natura naturata*, ‘naturende’ en ‘genatuurde natuur’ (stelling 29 scholium). Je kunt de natuur namelijk opvatten als oorzaak en als gevolg, en hoewel Spinoza’s God inderdaad identiek is aan de natuur beschouwd als oorzaak, is hij meer dan de steeds veranderende natuur-als-effect, die door de naturende natuur wordt voortgebracht. Wel is waar dat dit voortbrengen gebeurt *in* God, omdat er buiten God nu eenmaal niets bestaat. Maar alles wat door de goddelijke, ‘naturende natuur’ wordt voortgebracht – alles wat gebeurt – wordt noodzakelijk voortgebracht, omdat God nu eenmaal noodzakelijk bestaat. Stelling 29, nog steeds van *Ethica* I: ‘In de werkelijkheid is niets contingent, maar de noodzakelijke goddelijke aard zet alles aan om op een welomschreven manier te bestaan en te werken.’ Het eerste corollarium bij stelling 32 laat er geen enkel misverstand over bestaan ‘dat God niet werkt krachtens de vrijheid van zijn wil.’ Volgt stelling 33: ‘De dingen hadden voor God op geen andere wijze en in geen andere ordening kunnen worden voortgebracht dan zij voortgebracht zijn.’ Eerlijk gezegd, vind ik het vooral *naar* om *ex cathedra* in dit artikel het Examenkatern Geschiedenis te moeten fileren, maar hier is iets helemaal misgegaan. Het is mij bovendien een raadsel hoe docenten

geschiedenis in een vwo-klas het ‘verplichte voorbeeld’ te lijf moeten gaan. Wat was volgens Spinoza de invloed van God op het dagelijks leven? Zoals gezegd: ‘Alles wat is, is in God, en niets kan zonder God bestaan of worden gedacht.’ Of wordt hier gevraagd naar de invloed van Spinoza *ideeën* over God? Maar over wiens ‘dagelijks leven’ zou dit kunnen gaan? Spinoza werd inderdaad in heel Europa gelezen door filosofen en theologen, zij het hoofdzakelijk met afschuw en ontzetting. Spinoza, zo luidde bijvoorbeeld het oordeel van Pierre Bayle in 1697, was namelijk de eerste ‘systematische atheïst’ na de oudheid.

‘Spinoza werd inderdaad in heel Europa gelezen door filosofen en theologen, zij het hoofdzakelijk met afschuw en ontzetting’

Maar wel een briljante atheïst, en dat maakte hem zo gevaarlijk. Ook in de Republiek werd zijn werk nog tijdens zijn leven verboden. Na zijn dood in 1677 werd in kleine kring de herinnering aan zijn werk en zijn persoon levend gehouden, en Franse *philosophes* mochten graag koketteren met hun ‘*nouveau spinozisme*’, maar voor bijvoorbeeld de eerste heruitgave van zijn verzameld werk moeten we wachten tot het begin van de negentiende eeuw.

Filosofie

Misschien kunnen historici hier – bij uitzondering – een voorbeeld nemen aan de filosofen. Ik heb lang geaarzeld over de wenselijkheid filosofie toe te voegen aan het Nederlandse eindexamenpakket. Maar bij toeval heb ik van nabij gezien hoeveel werk wordt gemaakt van de begeleiding van de auteurs die verantwoordelijk zijn voor het lesmateriaal voor het vwo-eindexamen filosofie. Maureen Sie, de redactrice van de bundel *Hoezo vrije wil?* (2012-2015) en Tim de Mey, auteur van *Het voordeel van de twijfel* (2016-2019), waren namelijk beiden óók werkzaam aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam. De voor docenten bestemde en door De Mey geredigeerde flankerende bundel *Het nadeel van de zekerheid* draagt eveneens een overwegend Rotterdamse signatuur. Steeds werd gezocht naar optimale professionele expertise en werd de productie van het lesmateriaal intensief begeleid door een competente commissie. Helemaal overtuigd van de zin om op middelbare scholen filosofie te doceren ben ik nog steeds niet – het lijkt mij een heksentoer zeventienjarigen warm te maken voor zoiets als het ontologische godsbewijs. Maar wat ik wel zeker weet, is dat het de afgelopen jaren niet aan het materiaal heeft gelegen waarmee docenten en leerlingen aan de slag moesten gaan. En ik hoop maar dat de uitwerking van de overige verplichte voorbeelden in Examenkaternen wél hout snijden. ■

